

RECENSIES

moet Olivetanus zijn, 'een voor de Dopers aangelegen punt' op bladzijde 58 is lelijk uitgedrukt, de 'syndics' te Genève (82 en elders) moet 'syndici' zijn.

A. F. Mellink

H. Hasquin, *Une mutation: le 'Pays de Charleroi' aux XVIIe et XVIIIe siècles. Aux origines de la révolution industrielle en Belgique* (Etudes d'histoire politique, économique et sociale. Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles; Brussel, 1971, 383 blz., 2 kaarten, 1 facsimile en 13 grafieken, 498 BF).

Er wordt nu niet meer aan getwijfeld dat de industriële omwenteling in België vroeger startte dan in de andere landen van het continent. Discussie is echter wel mogelijk over het moment waarop de zogenaamde *take off* zich voordeed. Had de stroomversnelling plaats op het einde van het Oostenrijks regiem of ten laatste tijdens het consulaat of het keizerrijk? Een paar decennia van achteruitgang of stagnatie, te wijten aan politieke en militaire wisselvalligheden, hebben de groei immers onderbroken. Maar ook een industriële omwenteling met een tragsgewijs verloop is voorbereid door een serie mutaties op uiteenlopende gebieden. In tegenstelling met wat gezaghebbende en briljante aanhangers van wat men nu wel een 'longue durée'-dogmatisme mag noemen, voorhouden, waren de ancien régime-structuren niet zo absoluut immobiel als het soms kan lijken. Maar pas in de achttiende eeuw tekenden zich een aantal duidelijk waarneembare dynamiserend werkende veranderingen af, vanzelfsprekend niet overal tegelijk en alleen in een paar gunstig geconditioneerde gebieden. Wat België betreft was men tot voor kort alleen vrij goed ingelicht over de textiel, hoofdzakelijk te Gent (katoen) en te Verviers (wol) en maar sporadisch, meestal aan de hand van verouderde werken, over de zo belangrijke Waalse steenkool-, ijzer- en glasindustrie evenals over de machinebouw. Ook in dit land is een acceleratie uitgegaan van enkele groeipolen. Een dezer en zeker niet de geringste was de streek van Charleroi, in het huidige Henegouwen. De heer Hasquin heeft in zijn Brusselse doctoraatsthesis getracht een maximum te halen uit een nochtans niet zeer gevarieerd en doorlopend cijfermateriaal - de demografische bronnen even buiten beschouwing gelaten - om de groeifactoren en de groeifasen te kunnen aanwijzen. Zoals haast alle soortgelijke studies is ook het ter bespreking liggend boek meer van een historicus dan van een econoom, wat betekent dat de klemtoon sterk valt op het kwalitatieve, de ondernemer, het geografisch milieu, de verkeersmiddelen, enzovoorts.

Wat betreft de mechanismen die de industriële omwenteling uitgelokt hebben, is er, bij ontstentenis van veelzijdig cijfermateriaal, zeker nog veel te halen uit een verfijning van de methoden der seriële geschiedenis. De kwantitatieve methoden, van welke soort ook, hebben nog niet geleid tot 'zekerheden' op het vlak van een globale verklaring van de economische ontwikkeling. Aan de hand van dezelfde statistieken kan men vandaag evengoed volhouden dat de zestiende eeuw kwantitatief en kwalitatief zeer dynamisch was of dat de achttiende getuige was van een agrarische omwenteling als het omgekeerde. De geschiedenisbeoefening is daarom niet minder wetenschappelijk geworden, wel integendeel. Verwacht mag worden dat nieuwe bronnen en een nieuwe aanpak ons weldra weer vastere grond onder de voeten zullen geven. Voorlopig staat echter elke algemene verklaring van het verschijnsel 'industriële omwenteling' op losse schroeven.

Goede monografieën, zoals die van Hasquin, zijn bijzonder welkom. Zij bevatten informatie en interpretatie op het lokaal vlak, die een typologische behandeling van het algemeen fenomeen zullen mogelijk maken en - wie weet? - een nieuwe genuanceerde

theorie over de economische groei. Daar is het echter Hasquin niet uitsluitend of hoofdzakelijk om te doen. Een belangrijk motief voor deze 'Carolorégien' was beslist ook de gehechtheid aan zijn door de eerste industriële omwenteling nochtans zwaar gehavend gewest.

Hij begint met uit de doeken te doen dat Charleroi pas in 1666 als een versterkte plaats werd opgericht in een gebied waar, anders dan in Brabant en het grootste deel van Vlaanderen, de zeventiende (zie daarover de weerlegging van Kurth's 'siècle de malheur'-opvatting door J. A. van Houtte) wel degelijk een ongelukkige eeuw is geweest, vooral wegens de haast onafgebroken oorlogen en militaire strooptochten. Charleroi en de stadjes en dorpen in de omgeving verkeerden in een politiek en economisch eerder zeldzame situatie. Ofschoon het 'pays de Charleroi' één economische entiteit vormde, lag het niettemin verspreid over verschillende Zuidnederlandse gewesten: Namen (Charleroi zelf, Lodelinsart, Gilly, enz.) en Brabant. Het grensde ook aan Henegouwen. Nadeliger op het eerste gezicht was de omstandigheid dat het stadje Chatelet, dat ook een groeipool had kunnen worden, Couillet, Marcinelle en verschillende andere plaatsen zich bevonden op uitgestrekte enclaves van het prinsbisdom Luik. De prins-bisschop heeft de economische belangen van deze westelijk gelegen gebieden maar weinig ter harte genomen. Ofschoon meer en meer afgestemd op het door de regering te Brussel bijzonder bevoordeligd Charleroi, zou het Luikse gedeelte van het land van Charleroi ook in de achttiende eeuw een merkelijk lagere groei kennen, tot de Franse revolutie een einde zou komen stellen aan de kunstmatige scheidingen (de Samber-rivier was bijvoorbeeld voor de meeste van deze plaatsen een natuurlijke verkeersweg). Onder meer dank zij soms zeer subtiele vormen van douanefraude leefde Charleroi meer en meer in een soort symbiose met gans haar omgeving.

De politieke scheidingslijnen stelden de auteur soms zware heuristische problemen. Hoe ook de groei te meten, waar taksen en tollens niet overal dezelfde waren? In 1940 werden de lokale archieven vernield door het bombardement van Mons. Weinig familiearchieven bleven bewaard, zodat de globale economische en sociale situatie moeizaam en uiteraard onvolledig moest opgebouwd worden uit notarisminuten en reeksen andere veelal fragmentaire gegevens.

In een omvangrijk tweede deel wordt de nodige aandacht besteed aan de 'oorzaken van een mutatie'. In niet zeer lange hoofdstukken worden hier de gunstige groeifactoren opgesomd: de aanwezigheid van steenkool dicht bij de oppervlakte, het water- en landwegennet, de vrijstellingen op fiscaal en militair gebied, het ontbreken van gilden, het optreden van een groep dynamische ondernemers zonder veel scrupules die het risico namen nieuwe technieken te introduceren in de belangrijkste sectoren. Hasquin toont aan dat in de streek van Charleroi steenkool gebruikt werd om het uit Luik geïmporteerde gietijzer te smelten en te zuiveren ('affinage') wat technisch niets nieuws betekende. Belangrijker is echter dat van 1762 af steenkool rechtstreeks zou gebruikt zijn bij de ijzerproductie. Hoewel een beschrijving van de aangewende methoden ontbreekt (in Engeland hielden ook de Darby's hun procédé lang geheim) zou het hier een mengsel van steenkool met houtskool betreffen. Omstreeks 1770 was er sprake van 'charbon épuré', wat van solfer gezuiverde steenkool moet betekenen. Zeker is alleen dat, zoals mevrouw C. Douxchamps-Lefèvre aantoonde, pas in 1782 door de Luikse gebroeders Posson gietijzer gefabriceerd werd met een mengsel van gezuiverde kolen en houtskool. Het product bleek geschikt voor het vervaardigen van buizen (leegpompen van de mijnen) en van kanonnen.

Wat de verkeerseeconomie betreft, maakte de grootscheepse Oostenrijkse politiek om

RECENSIES

geplaveide wegen aan te leggen Charleroi in de achttiende eeuw tot een transitoplaats tussen Frankrijk en het nabijgelegen Luikse hoogovengebied tussen Samber en Maas. Zo werd de afzet van steenkool in Brussel, Leuven, ja zelfs Antwerpen, waar men lang goedkoper uit Engeland kon importeren, aanzienlijk vergemakkelijkt.

Aandacht wordt vervolgens besteed aan de langzame erosie van het douanestelsel en aan de graanhandel en de levensmiddelenbevoorradingpolitiek, ook aan de wolbevoorrading en de uitwisseling van ijzerrepels en spijkers tussen Luiks en Naams gebied. Het besluit luidt echter dat de interpenetratie tussen Charleroi en haar Luikse omgeving nooit zo compleet is geworden als die tussen Verviers en het toenmalig Limburg.

Er zouden bladzijden voor nodig zijn om, in het spoor van de auteur, de opgang te volgen van ondernemersfamilies als de uit Frankrijk afkomstige Desandrouin, de Colnet (glas), de Chapel (ijzerslijterij, spijkersmederij, in Luxemburg en Charleroi), de Dorlodot (glas en steenkool), de Puissant (ijzer en steenkool), enzovoorts. Bij gebrek aan gegevens komen echter niet alle figuren even goed uit de verf.

De Desandrouin, zeker het best aangepast aan de overgangperiode van de preïndustriële naar de industriële maatschappij, vertonen gelijkenis met het 'Danse-type' te Beauvais, dat Goubert zo treffend wist te beschrijven. Zij koppelden namelijk een adellijke grondbezittersmentaliteit aan een zeldzame ondernemingszin op het gebied van de steenkolenmijnen, de ijzersmelterij, de hoogovens (in het Luikse), de wapensmederij, de glasblazerijen, de flessenfabricage, enzovoorts. Er zij aan herinnerd dat een Desandrouin het initiatief nam tot het oprichten van het grootste Franse steenkolenbekken, namelijk dat van Anzin bij Valenciennes. In 1756 werkten er al vijf stoompompen en ongeveer 1500 arbeiders. In een bijlage bewijst Hasquin dat de eerste stoompomp te Lodelinsart pas in 1735 in werking trad en niet in 1725, zoals men vroeger meende. In 1733 tot burggraaf verheven, verwierf Jean-Jacques Desandrouin, zeer klassiek, openbare ambten met de inkomsten eraan verbonden. Een residentie te Brussel bracht hem in de nabijheid van de topfiguren die niet allen de politieke maar ook de economische beslissingsmacht hadden. Tot het machtsverwervingsproces behoort ook het traditioneel uithuwelijken aan kinderen van leden van het hoogste bestuursapparaat en aan financiers-bankiers als Walkiers. Concrete voordelen werden ook gehaald uit de goede relaties met de gevolmachtigde minister, Cobenzl. Het gebrek aan scrupules maakte dat de Desandrouin glansrijk alle politieke regimes overleefden. De grondrente was het uitgangspunt van hun ondernemingen. Ook daarna werd zoveel mogelijk belegd in gronden (houtschool uit eigen bossen was ook een vorm van integratie) heerlijke rechten (bijvoorbeeld banmolens) en andere ancien régime monopolies.

De politiek veel vooruitstrevender Chapel bonden integendeel de strijd aan tegen de ancien régime privileges. Zoals de Motte te Beauvais vóór hen, belegden zij maar weinig in grond. Spijt de veelzijdigheid van hun industriële en financiële ondernemingen, de omvang van hun bedrijven en hun durf op het gebied van de techniek (ovens waar schroot in gesmolten werd, enzovoort) gingen zij in een periode van depressie failliet.

In verband met Desandrouin en Chapel en wat verder in het deel handelend over de bedrijfsorganisatie spreekt de auteur van trustvorming en zelfs van een 'trust vertical'. Wat de achttiende eeuw betreft, lijkt deze terminologie niet bijzonder geschikt. Duidelijk gaat het hier immers om verticale concentratie, anders gezegd om integratie. Trustvorming is een laat negentiende-eeuws fenomeen, dat onder meer gebonden is aan het ontstaan van commanditaire vennootschappen op aandelen en meer nog van NV's. Veel klaarheid op het gebied van de kapitalistische organisatievormen in deze overgangstijd schept het in de bibliografie ontbrekende werk van B. Gille, *Recherches sur la formation*

de la grande entreprise capitaliste, 1815-1848 (Parijs, 1959).

In een lang achtste hoofdstuk onderzoekt Hasquin niet alleen de verschillende bedrijfs- en associatievormen (onder meer het verschijnen van kapitaalsvennootschappen met 'factors', dat wil zeggen echte bedrijfsleiders) maar ook technische innovaties in de glasindustrie, de mijnbouw en de metallurgie. De geologische situatie maakte dat er in het 'pays de Charleroi' merkelijk minder vuurpompen ingeschakeld werden dan in het Luikse of de Borinage. Met de 'saiwe', een soort afwateringspijp, kon men immers al tot een diepte van ongeveer tweeënzestig meter afdalen.

Op subsidies van regeringswege kon in de achttiende eeuw niet gerekend worden, zodat in Charleroi, zoals in die tijd ook in Engeland, de ondernemers die ook geen beroep konden doen op krediet op lange termijn, volledig op autofinanciering aangewezen waren. Numeriek steeg het aantal per ondernemer tewerkgestelde huis- en fabrieksarbeiders (toch nog niet meer dan dertien in ijzersmederijen, splijterijen, enzovoorts), maar geografische concentratie van ijzerfabrieken kwam nog niet voor omdat de grondstof nu eens houtskool dan weer steenkool was. Uit het oogpunt van de opbouw van het boek lijkt het wel een beetje vreemd hier als voorbeeld van een 'verticale trust' voor het eerst de Puissant wat uitvoeriger behandeld te zien. Zij hadden, gespreid over verschillende vorstendommen, niet minder dan dertien ijzerfabrieken.

Akkoorden op technisch gebied en zelfs fusies werden bevorderd door de omstandigheid dat sommigen aandelen hadden in verschillende ondernemingen. Het zijn allemaal geen unieke verschijnselen in de tijd van de eerste industriële omwenteling, maar wat opvalt in de streek van Charleroi is de grote diversiteit, in tegenstelling bijvoorbeeld met Gent of Verviers waar één tak, de textiel, overheerste.

Het derde deel behandelt de industriële groei als zodanig, sector per sector, hoewel de bronnen niet overvloedig noch veelzijdig zijn. Een opmerkelijke versnelling deed zich voor van 1760 tot 1772. De tendens die tot uiting komt op de curve van de tolrechten, geëind van 1721 tot 1789 op de steenweg van Charleroi naar Brussel, wordt meestal bevestigd door partiële of minder doorlopende gegevens op andere gebieden.

Om te bewijzen dat de zeventiende eeuw een ongunstige periode was, wat wel juist zal zijn, haalt de auteur onder meer het voorbeeld aan van de Rijselse lakenindustrie, die na 1630 begon te kwijnen, onder meer wegens de militaire verwoestingen. Erg overtuigend is dit mijns inziens niet, vermits juist in deze ongunstige tijd de onstuitbare opgang (tot vandaag) van de dorpen Tourcoing en Roubaix begon. Mijns inziens kan de curve op bladzijde 242 anders geïnterpreteerd worden. Na de *boom* van 1760-1772 (vergelijk deze met de zogenaamd fysiocratische *boom* in Frankrijk) nog van echte groei te spreken, lijkt mij wat overdreven. Na 1772 is de toename zo gering (vergelijk de 'panne de profit' in Frankrijk) dat termen als stagnatie, ja zelfs crisis, beter met de realiteit stroken. De vraag is veeleer, overigens niet alleen voor Charleroi, wat is de oorzaak van deze vertraging?

Hier en daar worden belangrijke punten soms te expeditief afgedaan in een voetnoot. Dat is zeker het geval voor noot 103 op bladzijde 248, waarin nogal vlug aanvaard wordt dat er geen verband was tussen economische groei en prijzenbeweging, maar anderzijds wel gezegd wordt dat de afstand tussen lonen en prijzen wel voldoende moet zijn geweest om het profijt te stimuleren. Het klinkt wat contradictorisch. Ons inziens had de auteur er beter aan gedaan gewoon mee te delen dat hij, bij gebrek aan cijfermateriaal en boekhoudingen, niets nuttigs kon zeggen over de invloed van de prijzeninflatie op de groei.

Het vierde deel is een degelijke, kritische demografische studie. Wij kunnen er bij gebrek aan plaats niet nader op ingaan. Het blijkt onder meer dat de bevolkingstoename

in het Oostenrijks deel van het gebied van Charleroi (verdubbeling van 1750 tot 1784) veel groter was dan in het Luiks. De nodige verbanden worden gelegd tussen sterfte, graanprijzen en plagen. De invloed van de immigratie uit het Naamse, Henegouwen, Brabant en Luik was groot. De stijging van de bevolking is voor het grootste deel toe te schrijven aan een vervoeging van de huwelijksleeftijd, als gevolg van de toename van het *aantal full-time* huisarbeiders (spijkersmeden), een bevestiging dus van wat al in Engeland en in andere niet meer zuiver agrarische gebieden genoteerd werd.

In een kloek algemeen besluit confronteert de auteur de resultaten van zijn verschillende delen en hoofdstukken met elkaar. Van 1730 af noteert hij opnieuw het ontstaan van een 'capitalisme d'une puissance peu commune' en van omstreeks 1765 af de 'decollage' van een authentieke industriële omwenteling. Hij vult zijn werk aan met een reeks belangrijke 'mises au point' (kritische nota's, onder meer over de douanestatistiek, de leemten in de parochieregisters, enzovoort) evenals met bijlagen (onder meer cijfermateriaal).

Zoals gezegd heeft Hasquin een heel belangwekkende bijdrage geleverd tot de geschiedenis van de voorbereiding van de industriële omwenteling. Hij is een 'fonceur', een doorzetter, een animator op het gebied van de zeventiende- en achttiende-eeuwse economische geschiedenis. Hij is efficiënt en vermeit zich niet graag in detailkwesties op een gebied waarop nog zoveel te doen valt. Zijn pen glijdt gemakkelijk en de lezer volgt, nauwelijks merkend dat hij zich hier en daar beweegt over ijs van één nacht. Verveeld heeft hij zich in elk geval niet.

J. Craeybeckx

J. W. Niemeijer, *Cornelis Troost 1696-1750* (Assen: Van Gorcum & Comp. B.V., 1973, 454blz., f105,-).

Op 15 april 1925 sprak Jan Veth op de algemene vergadering van het 'Nederlandsche Philologencongres' te Groningen. Zijn rede eindigde met een ernstig pleidooi dat, wil men de zeventiende eeuw werkelijk begrijpen, men zijn licht mede moet opsteken bij de prentkunst van de schilders uit die tijd. In het voorwoord dat professor Huizinga in 1928 bij de uitgave van deze toespraak gaf, ondersteunde hij het betoog, want hij schuwde de verwijzing naar een schilderij of een tekening niet, wanneer dat zijn zienswijze adstrueerde, getuige het noemen van Troost's schilderij van Boerhaave toen hij schreef dat de heerschappij van de pruik tijdens het barok niet absoluut was (*Homo Ludens*, 3e druk, 1951, 189).

Over Troost is nu zojuist een interessant boek verschenen. De Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek in Nederland (ZWO) en de Stichting tot Bevordering van Kunsthistorisch Onderzoek in Nederland verleenden dr J. W. Niemeijer financiële steun voor het publiceren van zijn dissertatie over deze schilder. Het is een uitgebreid werk geworden met een keur van ongekleurde- en acht schitterende kleurenfoto's van schilderijen, tekeningen en prenten, dat zijn grote waarde voor de geschiedenisbeoefening ontleent aan het sterke historische gevoel van de schrijver. Deze, gespecialiseerd in de kunst, toonde aan serieuze geschiedenis te willen geven, getuige het bezwaar dat hij op bladzijde 23 maakt tegen de 'onhistorische en tendentieuze wijze van interpreteren' bij een bespreking voor Openbaar Kunstbezit van Troost's 'Het Collegium Medicum'.

Bij zijn onderzoek schuwde Niemeijer de documenten niet. Zo is, tot het verschijnen van zijn boek, steeds aangenomen dat Troost in 1697 was geboren. De schrijver aanvaard-